

Makale Türü: Araştırma

TARSUS
ÜNİVERSİTESİ

İNSAN HAKLARININ EVRENSELLİĞİ İLE KÜLTÜREL RÖLATİVİZMİN PARADOKSU

¹Başak İŞILDAKLI

Özet

İnsan hakları kavramı insanın yalnızca insan olmasından kaynaklanan haklarını ifade etmektedir. İnsan haklarının evrenselliği ise 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen "İnsan Hakları Evrensel Bildirisi" ne dayanarak ortaya çıkmıştır. Buna karşın, "kültürel rölativizm" de bir toplumda üretilen değerlerin evrensel addedilemeyeceğini iddia eden bir kuramdır. Kültürel Rölativizm, Evrensel İnsan Hakları Bildirisi'nin hazırlık sürecinde, bu bildiriye yönelik yayımlanan bir beyan ile insan hakları alanına dâhil olmuştur ve bu tarihten itibaren insan haklarının evrenselliği ve kültürel rölativitenin tartışması başlamıştır. Bununla beraber; geçmişte yahut günümüzde var olan bazı uygulamaların ise ne insan haklarının evrenselliği ne de kültürel rölativizmle çözülmesi mümkün görünmektedir. Nitekim bu uygulamalar neticesinde, iki kuram arasında süregelen bir paradoks ortaya çıkmaktadır. Bu paradoksun ortaya çıktığı uygulamalara örnek olarak Çin'deki "lotus ayak", Hindistan'daki "sati", Tayland'daki "boyuna halka takma" ve "kadın-erkek sünneti" gösterilebilir. Makalede, bu paradoksun, zamansal ve mekânsal değişiklikler dikkate alınarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak, insan haklarının evrenselliği ve kültürel rölativizm üzerine yapılan çalışmalardan yararlanılarak bir panorama oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Evrensellik, Kültürel Rölativizm, Birleşmiş Milletler.

The Paradox of the Human Rights Universality and Cultural Relativism

Abstract

The concept of human rights expresses the rights of human beings arising from only being human. The universality of human rights emerged on the basis of the "Universal Declaration of Human Rights" acknowledged at the United Nations General Assembly in 1948. On the other hand, "cultural relativism" is a theory that argues the values produced in a society cannot be considered universal. Cultural relativism has been included in the field of human rights by a statement published for this declaration in the preparation process of the Universal Declaration of Human Rights, and from that date on the discussion of the human rights' universality cultural relativity has started. Nevertheless; it seems that the solution of some practices which existed in the past or exist today is possible neither by human rights universality nor cultural relativism. Hence, as a result of these practices, a continual paradox between these two theories occurs. Some examples of practices in which this paradox appeared are "lotus foot" in China, "suttee" in India, "wearing ring to the neck" in Thailand and "woman-man circumcision". In this article, it is aimed to evaluate this paradox taking into temporal and spatial changes account. For this aim, a panorama is generated utilizing the studies on the universality of human rights and cultural relativism.

Keywords: Human Rights, Universality, Cultural Relativism, United Nations.

¹ Araştırma Görevlisi, Tarsus Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, basakisildakli@tarsus.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2282-1622

GİRİŞ

İnsan hakları kavramı; kişinin yalnızca insan olduğu için sahip olduğu, insan onuru anlayışına dayanan ve kökenlerinin önceki yüzyıllara dayanması bakımından, düşünsel alanda uzun yıllardır gelişen bir felsefeye dayanmaktadır. Bununla beraber insan haklarının evrensel düzlemde ortaya çıkışı ise, 17. ve 18. yüzyılın insan hakları bildirilerinin çizgisini takip ederek, Birleşmiş Milletlerin İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında meydana gelen yıkımların yeniden yaşanmaması adına 1948 yılında kabul ettiği “İnsan Hakları Evrensel Bildirisi” ile başlamıştır. İnsan haklarının evrenselliği; insan doğası anlayışından yola çıkarak, tüm insanların eşit olduğu gerçeğinden hareketle, kabul edilen söz konusu hakların tüm insanlar için geçerli olacağı düşüncesi üzerine kuruludur. Buna karşın; kültürel rölativizm yine kökenleri geçmişe dayanan fakat modern anlamda 20. yüzyılın ürünü olan bir kuramdır. Bu kuramın temel dayanağı ise kültürlerin mekanizması içinde üretilen değerlerin o kültürlere ait olduğu ve göreliliği olduğudur. Türk Dil Kurumu Güncel Sözlükte de “görecelik” anlamında tanımlanan rölativizm; bir şeyin anlamlandırılması için bir bağıntı dâhilinde ele alınmasının gerekliliğine işaret eder. Bu bağlamda kültürel rölativizmin insan haklarının evrenselliğini sorguladığı 1947 yılındaki “İnsan Haklarına Dair Beyan”ından itibaren, insan haklarının her kültürün kendi bağıntısı içinde anlamlı olabileceğini savunmaktadır.

Bu çalışmanın birinci bölümünde insan haklarının evrenselliği ve insan hakları bağlamında kültürel rölativizm düşüncesinin tarihsel süreci ele alınacaktır. Burada bu iki eksenin ayrı ayrı incelemek yerine tek bir başlıkta kronolojik bir akışla inceleyerek, iki kuramın birbiriyle çatışarak birbirini nasıl beslediğini göstermek amaçlanmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde insan haklarının evrenselliğini ve evrensel olmasının gerekliliğini temellendiren görüşlere ve kültürel rölativizme yöneltilen eleştirilere yer verilerek söz konusu perspektif anlaşılmalı; üçüncü bölümünde ise bunun tam tersi yapılarak, kültürel rölativizmin temel kabulleri ve insan haklarının evrenselliğine yöneltilen eleştiriler incelenmeye çalışılacaktır. Çalışmanın dördüncü bölümü ise “insan haklarının evrenselliği ile kültürel rölativizmin paradoksu” olarak adlandırılabilir olgunun tartışılmasına ayrılmıştır. Geçmişte yahut günümüzde kimi toplumların kültürlerinde yer alan bazı uygulamalar, kişilerin bedeninde rızası olmaksızın kalıcı değişiklikler yapmak suretiyle felsefi açıdan insan hakları düşüncesine ters düşmektedir. Bununla beraber, söz konusu pratiklerin mütemadiyen uygulandığı ve içselleştirildiği toplumlarca burada bir insan hakkı ihlali olabileceği ise genel anlamda düşünülmemektedir. Bu uygulamalara Çin’deki “lotus ayak”, Hindistan’daki “Sati”, Tayland’da bir kabileden boyuna halka takarak boynu uzatma geleneği; kadın ve erkek sünneti pratiği örnek gösterilebilir. Bunun dışında uygulamalardan hariç olarak kimi tutumlar ve kalıplar da toplumlarda yerleşip, kültürün bir parçası olarak, ayrımcılık ve eşitsizlik ekseninde, evrensellik anlayışıyla ters düşebilmektedir. Bu duruma da Hindistan’daki kast sistemi, cinsiyete dayalı her türlü ayrımcılık, ırkçılık gibi olgular örnek gösterilebilir. Sayılan bu pratikler üzerinde evrensel insan hakları ve kültürel rölativizm düşüncesi bu aşamada giderilmesi güç bir paradoksa girmektedir. Söz konusu paradoksla kastedilen; bahsi geçen uygulamalar üzerinde bu iki kutuptan birine dayanarak genel geçer bir kural türetmenin mümkün olmamasıdır. Bu çerçevede

çalışmanın dördüncü bölümünde üzerinde durulan paradoksa ilişkin sorgulamalar yapılacak, ardından genel değerlendirme ve sonuç bölümünde de varılan kanılar değerlendirilecektir.

1. İNSAN HAKLARININ EVRENSELLİĞİ VE İNSAN HAKLARI BAĞLAMINDA KÜLTÜREL RÖLATİVİZM DÜŞÜNCESİNİN TARİHSEL SÜRECİ

İnsan hakları düşüncesi ortaya çıktığından bu yana, kavramın tanımı üzerinde uzlaşıldığı söylenememekle birlikte; günümüzde bu kavram kalıplaşmış bir ifadeyle, “bireyin sadece ve sadece insan olduğu için sahip bulunduğu hakları tanımlamak üzere” (Toku, 2006:7) kullanılmaktadır.

İnsan hakları kavramının düşünsel kökenleri 17-18. yüzyıla kadar izlenebilmektedir. Bütün insanların özgür; onur ve haklar bakımından da eşit olmaları 17. ve 18. yüzyılın doğal hukuk anlayışıyla bağlantılı olup, yaygın bir düşüncedir (Tepe, 2018:159) ve 1689 İngiliz Haklar Bildirisi, 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirisi, 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi bu yaygın anlayışın ürünü olarak kabul edilmektedir. Nitekim bir 18. yüzyıl düşünürü olan Thomas Paine de 1791-1792 yıllarında yazdığı “İnsan Hakları (Rights of Man)” kitabında “Şimdi insanın ve onun haklarının doğuşunda, kökenindeyiz.” ifadelerine yer vermiştir (Paine, 2017:71).

Bununla beraber evrensel insan hakları düşüncesi, 1940’ların ikinci yarısından bu yana tartışılmaktadır. Bu düşüncenin bu dönemde ortaya çıkışının ise özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında otoriter ve totaliter rejimlerin insan haklarını sistemli bir şekilde ihlal etmesi karşısında bu tür olaylara bir daha olanak tanımayacak bir evrensel insan hakları sisteminin kurulmasının gerekliliğinden doğduğu söylenebilir (Coşkun, 2006:105’ten akt. Turhan, 2013:371). Bu bağlamda “evrensel insan hakları” denildiğinde akla ilk gelen belge 1948 yılında Birleşmiş Milletlerin Genel Kurulu’nda kabul edilen “Evrensel İnsan Hakları Bildirisi” isimli belge olmaktadır.

Evrensel İnsan Hakları Bildirisi, 1948 yılından beri insan hakları düşüncesinin gelişmesinde ve yayılmasında temel belgelerden biri olarak kabul edilmektedir. Aslında bu belge hukuki olarak bağlayıcı bir metin olarak tasarlanmamışsa da devam eden süreçte devletlerin pozitif hukuklarına aktardıkları içeriği ile insan hakları hukuku alanında kılavuz belge olma özelliği göstermektedir. Bildirinin onaylandığı dönemde Birleşmiş Milletlerin elli sekiz üyesi bulunmaktadır ve bildiri kırk sekiz üyenin “olumlu” oyuyla kabul edilmiştir. Bu ülkeler: Arjantin, Avustralya, Belçika, Birleşik Krallık ve Kuzey İrlanda, Bolivya, Brezilya, Çin, Danimarka, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, El Salvador, Etiyopya, Filipinler, Fransa, Guatemala, Haiti, Hindistan, Hollanda, Irak, İran, İsveç, İzlanda, Kanada, Kolombiya, Kosta Rika, Küba, Liberya, Lübnan, Lüksemburg, Meksika, Mısır, Myanmar, Nikaragua, Norveç, Pakistan, Panama, Paraguay, Peru, Suriye Arap Cumhuriyeti, Şili, Tayland, Türkiye, Yeni Zelanda, Yunanistan olarak sıralanabilir. Buna karşılık; Beyaz Rusya, Çekoslovakya, Güney Afrika, Polonya, Sovyetler Birliği, Suudi Arabistan, Ukrayna ve Yugoslavya olmak üzere sekiz ülke çekimser oy kullanmış; Honduras ve Yemen ülkeleri de oylamaya katılmamıştır (Demir, 2006:22-23).

Evrensel Bildiri’de yer alan haklara bakıldığında; İngiliz Haklar Bildirisi, Amerikan Bağımsızlık Bildirisi ve Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nde bireye tanınan haklara çok benzediği değerlendirilmektedir (Özyurt, 2006:79) ve söz konusu haklar şu şekilde sıralanabilir: Tüm insanların özgürlüğü, eşitliği ve bu hakların kullanımını hakkına sahip olması, yaşam ve özgürlük hakkı, kölelik yasağı, işkence yasağı, kişi olarak tanınma hakkı, hukuk önünde eşitlik, etkili bir hukuk yoluna başvurma hakkı, keyfi tutma yasağı, adil yargılanma hakkı, masumiyet karinesi ve kanunsuz ceza olmaz ilkesi, mahremiyet hakkı, sığınma hakkı, vatandaşlık hakkı, evlenme hakkı ve ailenin korunması, mülkiyet hakkı, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, seyahat özgürlüğü, ifade özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme hakkı, yönetime katılma, kamu hizmetlerine girmede eşitlik, genel ve eşit oy hakkı, çalışma, adil gelir ve sendika kurma hakkı, dinlenme hakkı, yaşam standardı ve sosyal güvenlik hakkı, eğitim hakkı, kültürel yaşama katılma hakkı. Söz konusu dönem için Birleşmiş Milletlerde güçlü olan temsiline, dünya siyasetindeki etkin güçlerden azade değerlendirilmeyerek, genelde Batı geleneği, özelde ise Amerika Birleşik Devletleri olduğu söylenebilir. Bununla birlikte sosyalist gelenek de bildiriye etki etmeye çalışmış ve dönemin iki kutuplu dünyasının diğer kutbunu teşkil eden Sovyetler Birliği bu geleneğin temsilcisi olmuştur. Bildirinin hazırlık sürecine bu iki geleneğin çatışmasının etki ettiği göz önünde bulundurularak bildiride kabul edilen hakları genel anlamda değerlendirmek gerekirse; hakların önemli bir kısmının liberal, seküler, Batı geleneğine ait haklar olduğu; bununla beraber bir kısmının da sosyalist geleneğin çabalarıyla dâhil edilen ekonomik ve sosyal haklar olduğu söylenebilir (Demir, 2006:23-26).

İnsan haklarının evrenselliği düşüncesine karşılık; toplumların içinden çıkan değer, inanç ve pratiklerin o toplumun bir ürünü olduğu ve bunun da görelî bir olgu olarak evrensel bir nitelik gösteremeyeceği temel kabulüne dayanan kültürel rölativizm düşüncesinin nüvelerine Antik Yunan’dan bu yana rastlanabilse de modern anlamda kültürel rölativizmin kurulması 20. yüzyılın bir ürünüdür. Söz konusu kuram, Franz Boas ve onun iki öğrencisi; Ruth Benedict ve Melville Herskovits tarafından şekillendirilmiştir. 1947 yılında Amerikan Antropoloji Derneği, Herskovits’in kaleme aldığı “İnsan Haklarına Dair Beyan” adlı metni Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi’ne Evrensel Bildiri hazırlanırken kültürel farklılıkları da göz önünde bulundurmaya davet etmek üzere sunmasıyla insan hakları alanına dâhil olmuştur (Demir, 2006:38-43). Dolayısıyla bu çalışmanın da temel eksenini teşkil eden “insan haklarının evrenselliği ve kültürel rölativizm çatışması” olgusu tarihsel olarak bu noktadan itibaren varlık göstermektedir.

Kültürel rölativizmin ilk etapta sömürgeci devletlerin “medenileşme” yöntemlerini yayma çabasına karşı çıkışla ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı kabul edilmektedir. Bu yayma çabasının hedef kültürleri yok etme tehlikesine dikkat çeken kuramın temelinde, farklı kültürlerin farklılıklarını kabullenme ve benimseme amacıyla bunlara “hoşgörü” gösterme mekanizmasının işlevselliği kullanılmaktadır. Hatta kuram belki de kendiyi çelişmemek adına bu hoşgörüyü “mutlak bir hoşgörü” olarak ele almaktadır. Birleşmiş Milletlere sunulan söz konusu beyanın da temelinde “farklılıklara hoşgörü” vurgusu söz konusudur. O kadar ki otoriter ve totaliter rejimlerin yurttaşları baskı altına

alabildiği, yönetime katılma hakkını yok saydığı durumlarda bile; “Bir halkın siyasi sistemi, bütün kültürlerinin sadece küçük bir parçasıdır.” şeklinde formüle edilebilecek ve beyanın bu bölümünün “Nazi Almanyası Paragrafı” olarak adlandırılmasına yol açacak derecede kültürü içselleştirme ve yüceltme anlayışına sahiptir. Fakat aslında yine de bu beyanla karşı çıkılan, bir evrensel insan hakları mekanizması yaratılması değil; bu mekanizmanın tek bir kültürün değerlerine dayanarak inşa edilmesi olmuştur (Demir, 2006:39-46).

Öte yandan 1993 yılında gerçekleştirilecek Birleşmiş Milletlerin “Dünya İnsan Hakları Konferansı” öncesinde; Afrika, Asya ve Latin Amerika’da bölgesel toplantılar yapılarak “Viyana Bildirisi”ne hazırlık süreci başlamıştır. Dolayısıyla, ilk evrensel bildiri dikkate alınan öteki kutup Sovyetler Birliğinin temsil ettiği Sosyalist düşünce olmuşken; bu konferanstaki öteki kutbu ise Afrika, Asya ve Latin Amerika kültürü oluşturmuştur. Bu bölgesel toplantıların sonucunda her bölgenin kendi insan hakları anlayışını yansıttığı ve önerilerine yer verdiği bildirimler ortaya konmuştur: Tunus (1992), Bangkok (1993), San José (1993). Ayrıntılarına girilmeyecek bu bildirimlerin ortak noktasını ise üç bildirimde de evrensel insan hakları anlayışını kabul etmekle birlikte; kültürel farklılıklara vurgu yapması teşkil etmektedir. Bu vurgu, konferanslarda Viyana Bildirisi’nin nihai metnine ilişkin yer alan taleplerde de kendini göstermiştir: Farklı tarihsel, dini, kültürel, ekonomik temellerle şekillenen insan hakları anlayışlarının mümkün olduğunun belirtilmesi. Bunun dışında Viyana Bildirisi öncesindeki hazırlık konferanslarının haricinde yapılan bir konferans ve ilan edilen bildiri de evrensel insan hakları anlayışı bakımından önemli tespitleri ortaya koymaktadır. 1990 yılında İslam Konferansı Örgütü’nün kırk beş devletin katılımıyla gerçekleştirdiği konferansın sonucunda “İslam’da İnsan Hakları Kahire Bildirisi” isimli belge ortaya çıkmıştır. Söz konusu bildiri de, evrensel insan hakları şeriatı ve İslam örfüne göre yeniden yorumlanmış ve insan haklarına İslami perspektiften bakılarak, aradaki farklar ortaya konmuştur (Demir, 2006:30-33). Zira seküler doğal hukuk anlayışına dayanarak ortaya çıkan bir insan hakları bildirisinin, İslam anlayışına haiz toplumlarda ve devletlerde olduğu gibi uygulanması ve sorunsuz bir biçimde benimsenmesi çok da olası görünmemektedir.

Bu toplantıların ardından; Evrensel Bildiri’den 45 yıl sonra ve yine Birleşmiş Milletler düzleminde, bu sefer 171 devletin katılımı ve mutabakatıyla insan haklarının evrenselliğinin daha geniş anlamda kabul edildiği ve evrensel insan hakları anlayışı için önem arz eden ikinci toplantı sayılan “Dünya İnsan Hakları Konferansı” toplanmış ve konferansın sonunda Viyana Bildirisi ve Eylem Planı kabul edilmiştir (Demir, 2006:27). Bu bildirimde ilk maddesinde “insan haklarının evrenselliğinin tartışma dışı olduğu” ilan edilmiş, beşinci maddesinde de “kültürel ve ulusal özgüllüklerinde akılda tutulması gerektiği ancak yine de bunların evrensellik düşüncesine karşıtlık oluşturmayacağı” belirtilmiştir (Zabunoğlu, 2011:806). Viyana Bildirisi’nin insan haklarının evrenselliğini tartışma dışı ilan ettikten sonra kültürel özgüllüklerin akılda tutulması gerektiğine yer vermesi; “zorlu bir pazarlığın neticesinde verilen bir taviz” (Demir, 2006:36) olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte daha geniş bir mutabakatla kabul edildiği için insan haklarının evrenselliğini perçinlediği düşünülen bildiri

Singapurlu diplomat B. Kausikan'a göre, herkesi memnun edecek kadar belirsiz, ama hiçbir sonuca bağlanmayan diplomatik bir uzlaşmadır ve Asyalılar ile Batılıların insan hakları konusundaki bakış açısı farklılıkları arasındaki er geç ortaya çıkacak çekişmeyi ancak ertelemeye yaramıştır (Kausikan, 2018:281-283).

2. EVRENSELÇİ PERSPEKTİFE GÖRE İNSAN HAKLARI VE KÜLTÜREL RÖLATİVİZM

İnsan haklarının evrenselliği ve kültürel rölativizm eksenindeki tartışmanın kaynağından bir önceki bölümde bahsedilmişti. Bu bölümde de insan haklarının evrenselliğini ve evrensel olmasının gerekliliğini temellendiren görüşlere ve kültürel rölativizme yöneltilen eleştirilere yer verilerek söz konusu perspektif anlaşılmaya çalışılacaktır.

İnsan haklarının evrenselliğini kabul eden perspektif için temel kabullerden biri; “insan haklarının kültürel bakımdan tarafsız, dolayısıyla evrensel bir geçerliliğinin” olmasıdır ve insan hakları “bütün insanların insan olmaları bakımından sahip oldukları bazı *temel iyileri* koruyabilecek ve geliştirebilecek siyasal ve toplumsal düzenlemelerin nasıl olması gerektiğini belirten *evrensel* bir doktrindir” (Kuyurtar, 2006:60-61). Kısacası bu düşünceye göre; insan hakları görelidir, bölünemez veya öncelik sırasına konulamaz, tüm insan hakları evrensel ve bütünseldir (Sané, 2018:327). Çünkü insan hakları; zamandan, mekândan, kültürlerden, ideolojilerden, sosyal ve ekonomik şartlardan bağımsız bir anlayış üzerine kuruludur (Demir, 2006:21)

Kültürler gerçekten de farklı değer ve pratiklere sahip olabilirler, fakat bu farklı değer ve pratikler insan hakları söylemini reddetmeyi gerektirmez. Çünkü insan hakları düşüncesi kültürlerin farklılığını reddetmemektedir ve insan hakları düşüncesinin prensipleri temel alındığında, kendisi aracılığıyla bir kültürde bulunan ama bulunması istenmeyen değer ve pratiklerin eleştirilmesi için çerçeve sağlaması bakımından işlevseldir (Kuyurtar, 2006:62-63).

Bu düşüncelere koşturuk olarak kültürel rölativizm kuramının da yukarıda bahsedildiği üzere, hoşgörüyü atfedilen değer üzerinden; özellikle kuramın “İnsan Haklarına Dair Beyan” metninde bulunan ve “Nazi Almanyası paragrafı” olarak nitelendirilen bölümde yer verdiği görüşlerden ötürü eleştirildiği ileri sürülmektedir (Zabunoğlu, 2011:803). Kültürel rölativizme; “hoşgörünün evrenselliği” ve “kültürel rölativizmin aşırılılaşmasının barındırdığı sakıncalar” özelinde iki temel eleştiri yöneltilmektedir. Hoşgörünün evrenselliği meselesi; her toplumun değer ve inançlarının bir diğerine göre değiştiğini kabul eden kuramın, bu kabulü hoşgörüyle meşrulaştırmaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Bu meşrulaştırma aynı zamanda kuramın kendi içindeki bir paradokstur. Claude Lévi-Strauss ise kültürel rölativizmin paradoksunu; “*Kültürler ve gelenekler arasında bir ayırım getirilmeye çalışıldığı ölçüde, yadsınmaya kalkışılan söz konusu kültür ve geleneklerle tümüyle özdeşleşilmektedir.*” (Lévi-Strauss, 2016:27) olarak ifade etmiştir. Bunun yanında kültürel rölativizm; her kültüre içkin değer ve pratiklerin o kültür bağlamında değerlendirilerek eleştirilemeyeceği düşüncesini içinde barındırmasından (Kuyurtar, 2006:66) dolayı da sakınca taşımaktadır. Burada kastedilen husus, “değer ve pratiklerin”

aslında evrensel insan haklarının çıkış noktasını teşkil eden otoriter ve totaliter rejimlerin yarattığı yıkımları, “O kültüre aittir,” denilerek meşrulaştırılmasına kuramda açık kapı bırakılmış olunmasıdır.

3. RÖLATİVİST PERSPEKTİFE GÖRE İNSAN HAKLARI VE KÜLTÜREL RÖLATİVİZM

Önceki başlıkta insan haklarının evrenselliğini temellendirmeye çalışan düşüncelere ve kültürel rölativizme yöneltilebilecek eleştirilere yer verildiği gibi; bu başlıkta da kültürel rölativizmin temel kabulleri ve insan haklarının evrenselliğine ilişkin eleştirileri incelenmeye çalışılacaktır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, insan haklarının evrenselliği ve kültürel rölativizm karşılaşmasında; kültürel rölativizm, belirtildiği üzere Evrensel Bildiri’nin hazırlandığı dönemde insan hakları alanına dâhil olmuştur. Dolayısıyla kültürel rölativizmin bu tartışmada insan haklarının evrenselliğinin bir eleştirisi/karşı tezi olduğu ve bu eleştiri/karşı tez olma durumundan dolayı da kültürel rölativizm düşüncesinin önemli bir bölümünün insan haklarının evrenselliğine yönelik olumsuz söylemlerin ve kanıların üzerine kurulu olduğunu belirtmek gerekir. Bununla beraber; evrensel insan hakları anlayışına yalnızca kültürel rölativizm üzerinden eleştiri getirilmemiştir. İçinde yine rölativist nüveleri barındırsa da meseleye sınıfsal açıdan bakarak evrensel insan haklarına Batı’nın “insan hakları emperyalizmi” (Özdek, 1994:15) olarak yaklaşan düşünceler de mevcuttur.

Kültürel rölativizme göre her toplumu birbirinden ayırt eden çeşitli değer ve pratikler mevcuttur. Bir toplumdaki her değer ve pratik o topluma ilişkin farklı bir ahlak standardının ürünüdür. Dolayısıyla ahlak standartları her toplumda farklılık gösterdiği/gösterebileceği için, bir toplumda kabul edilebilir olan; diğer toplumda reddedilebilir. Evrensel bağlamda ileri sürülebilecek her değerlendirme ölçütü, yine bir toplumun ahlak standardının ürünü olacağı için; herhangi bir ahlak standardının bir diğerinden daha tercih edilebilir olduğunu ortaya koyabilecek bir evrensel ölçüt söz konusu olamaz (Kuyurtar, 2006:59). Çünkü kültürler yaklaşık olarak tüm insanlar için aynı olan sorunları kendine özgü yöntemlerle çözdüğü, değerlerine kendine özgü yöntemlerle kazandığı için özgündür (Lévi-Strauss, 2016:43).

Kültürel rölativizme göre haklar özleri gereği toplumsaldır, çünkü içkin olduğu toplumsallık çerçevesinde meydana gelen birtakım tarihsel-siyasal süreçlerin ürünüdür. Dolayısıyla ortaya çıkan bu haklar ancak bu toplumsal ilişkiler bağlamında anlamlıdır (Zubaida, 1994:37). Ortaya çıktığı koşullar bakımından insan hakları da Batı’nın tarihsel-siyasal süreçlerinin bir ürünü olarak; diğer kültürlerde buradaki anlamıyla uygulanma olanağına sahip olamayacaktır (Zabunoğlu, 2011:790).

Burada insan haklarının evrenselliğini teyit etmeye çalışan bildirilere yönelen, dolayısıyla bu bildirilerin insan haklarının evrenselliği üzerinde doğurduğu olumsuz sonuçların bildiriden kaynaklandığına işaret eden kimi görüşlere de yer verilmesi gerekmektedir. Nitekim Kuçuradi bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: “*Bu belgelerin insan haklarının çiğnenmelerini engellemede ve çiğnenmeleri gidermede etkilerinin sınırlı olmasında, bu belgelerin kendilerinin de önemli bir payı*

olduğu görülüyor.” (2011:195). Benzer şekilde Claude Lévi- Strauss da bu durumu “*Büyük insan hakları bildirileri, insanın doğasını soyut bir insanlık içinde değil (...) geleneksel kültürler içinde gerçekleştirdiği olgusunu çoğunlukla unutan bir ideali dile getirdikleri için, hem güçlüdürler, hem de zayıf.*” (2016:28) olarak değerlendirmektedir.

Kimi görüşe göre insan hakları tarihsel olarak ortaya çıkışında; burjuvazinin yeni siyasal rejim olan liberal demokratik rejimi inşa ederken, “doğal hukuk” anlayışıyla temellendirilerek, bu rejimin meşruiyet zemini olarak kurgulanmıştır. Bu kurguyla insan hakları anlayışı; Rönesans ile ortaya çıkan Hümanizm akımının bir ürünü olan “insan onuru” anlayışına dayandırılmaktadır. Nitekim Evrensel Bildiri de insan haklarının evrenselliğini insan onuruna atıfla temellendirmeye çalışmıştır (Toku, 2016:7). Fakat bu insan onuru anlayışı nesnellik bir yana; muğlak, öznel ve değişkendir (Özdek, 1994:31). Ayrıca bildiride yer alan haklardan “mülkiyet hakkı” kapitalizmin, “genel ve eşit oy ilkesi” de liberal demokrasinin evrenselleştirilmesi olarak değerlendirilmektedir; bildirinin içerdiği değerlerin Batılı olması ve evrensel değerleri temsil etmemesi de bildiriye yöneltilen bir eleştiridir (Özdek, 1994:15-22). Huntington’a göre “*Batı’nın bu tür fikirleri yaymak için sarf ettiği gayretler, bedel olarak ‘insan hakları emperyalizmi’ne karşı bir reaksiyon’a yol açmaktadır*” (Huntington, 2018:43). Dolayısıyla belki de söz konusu hakları evrensel olarak nitelemek yerine “üzerinde kısmi bir küresel uzlaşma sağlanmış konjonktürel hak”lar (Özyurt, 2006:74) olarak değerlendirmek daha gerçekçi görünmektedir.

Bunun dışında “evrensel insan hakları” mekanizmasının sorun doğurmasının bir başka sebebi de bu “evrensel” alana dâhil edilen haklardır. Temel insan hakları belgelerine bakıldığında “temel haklar” çerçevesinde kişi, yurttaş hakları; sosyal, ekonomik, kültürel, siyasal hakların ele alındığı görülmektedir (Kuçuradi, 2011:3). Fakat insan hakları denildiğinde; kişinin güvenliği, temel özgürlükleri ile insanın olağan durumunu sağlayacak beslenme, sağlık, eğitim, çalışma gibi önkoşulların içerilip, sosyal ve ekonomik hakların ise dışlanarak (Kuçuradi, 2011:58) bu kuramdan kaynaklanan kültürel farklılıklara dayalı problemlerin ortadan kalkmasının da mümkün olabileceği değerlendirilmektedir.

Dolayısıyla bugün tüm bu değerlendirmeler üzerinden bakıldığında insan hakları, “birbiriyle çatışan fikirlerin alanıdır”. Nereden bakıldığına bağlı olarak insan hakları; bazen insanlığın bugün ulaştığı çağdaş uygarlık düzeyinin temel göstergelerinden biri, bazen de Batı’nın gelişmiş ekonomileri tarafından yoksul ülkelerin sömürsünde kullanılan bir araç olarak algılanabilmektedir (Tepe, 2018:150). Sonuç olarak insan hakları olgusunun evrenselliği ve işleyişi günümüzde siyaset biliminin ve ekonominin bir sorun alanıdır. Çünkü sorunun ön plana çıkan yanı siyasal yanındır. (Tepe, 2018:66).

4. İNSAN HAKLARININ EVRENSELLİĞİ İLE KÜLTÜREL RÖLATİVİZMİN PARADOKSU

Önceki bölümlerde insan haklarının evrenselliği ve kültürel rölativite tartışması; gerek tarihsel süreç bağlamında bir akış içinde gerekse bu düşüncelerin savunuları, kabulleri, eleştirileri ve sakıncaları bağlamında ele alınsa da bu makalenin ana ekseninin “insan haklarının evrenselliği ile kültürel rölativizmin paradoksu” olarak saptanması nedeniyle bu bölümde söz konusu paradoksa ilişkin tartışmalar gerçekleştirilmeye çalışılacaktır.

Türk Dil Kurumu’na göre paradoks kavramı “Çelişki; Düşünceler arasında tartışmaya açık, kesin bir yargı içermeyen karşıtlık”, olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 2020). Bu tanıma uygun olarak bu çalışmada da paradoksla kastedilen insan hakları meselesinde net bir “Evrenselci” yahut “Rölativist” tutum takınılarak çözülemeyecek kimi durumlardır.

Bu paradoksa girilmesinde başlıca iki neden sayılabilir; bunlardan ilki aslında her iki anlayışın da benimsenmesi ve dışlanması gereken olguları barındırması olarak açıklanabilir. Gerçekten de 1948 tarihli “Evrensel Bildiri”nin aslında sadece 48/58 üyenin olumlu oy kullanmasıyla onaylanmış olmasına karşın tüm dünyada insan haklarının yegâne kaynağı gibi bir tahakküm uygulaması ve 1993 Viyana Bildirisi ile “insan haklarının evrenselliğini tartışma dışı ilan etmesi” insan hakları algısı açısından reaksiyona yol açmıştır. Bununla birlikte Kültürel Rölativizm kuramının da kendisiyle çelişmemek adına “yerel/kültürel olan her şeyi benimseme”si ve bunun yanında hoşgörüyü evrensel bir değer olarak kabul ederek, kendini yine evrensel bir mekanizma üzerinden üretmesi, söz konusu kuramın sorunlu ve çelişki içeren yanına işaret etmektedir.

Bu tartışmayı paradoks olarak nitelendirmenin asıl önemli olan nedeni ise hem geçmişte hem de günümüzde kültürel olarak içselleştirilen, bireylerin söz konusu kültür içinde yetiştiği için hayli olağan bir olgu olarak kabul ettiği, fakat aslında etik açıdan ve felsefe açısından insan hakları düzleminde ihlal olarak değerlendirilebilecek kimi pratiklerin söz konusu olmasıdır.

Bu pratiklerden ilk incelenecek olan, Çin’de 1900’lü yıllara kadar yaklaşık bin yıl uygulanan ve “lotus ayak” olarak adlandırılan gelenektir. Bu geleneğe göre kadınların küçük ayaklı olması zenginlik, toplumsal statü ve güzellik göstergesi olarak kabul edildiği için; kız çocuklarının ayakları çok küçük yaşlardan itibaren bandajlanarak kalıplara sokulmakta ve büyümesi engellenmekteydi. Ayak kemikleri önce kırılıp sonra bu şekilde yeniden kaynayan kız çocuklarının ayakları geri kalan hayatlarında da 8-10 santimetreyi geçmiyor ve tamamen deforme olsa da bu uygulamayla geleneksel güzellik ölçütleri sağlanmış oluyordu. Bu uygulamaya karşı çıkan kadınlar ise, erkekler tarafından çirkin bulunarak, evlenemiyordu. Burada vuku bulan çarpıcı durum ise bu uygulamaya küçükken maruz kalan kız çocuklarının, çektikleri acılara rağmen, yetişkin birer kadın olduklarında aynı uygulamayı anneden kıza aktararak uzun yüzyıllarca sürdürmeleri idi. Uygulandığı dönemde bu pratiğin toplumsal kabulü o kadar yüksektir ki uygulama 1910’lu yıllarda yasaklandıktan sonra dahi bir süre daha gizlice sürdürülmeye çalışılmıştır ve günümüzde halen, yaşayan son temsilcileri mevcut bulunmaktadır (İmre, 2011:90-96).

Kadın bedeni üzerine kurulu bir başka kültürel pratik; Tayland'daki Padaung Kabilesi'nde kadınların boyunlarına çıkarmamak üzere halkalar takarak boyunlarını uzatmaya çalışmasıdır. Burada kız çocuklarının boyunlarına küçük yaştan itibaren kalıcı halkalar takılmakta, vücutları geliştikçe de bu halkalara yenisi eklenerek hayatları boyunca bu şekilde yaşamaları sağlanmaktadır. Bu halkaları takan kadınlar dünya genelinde “uzun boyunlu kadınlar” olarak bilinmektedir ve gerçekten de boyunları olağandışı bir biçimde uzun görünmektedir. Bu gelenek günümüzde halen devam etmektedir ve kökenlerine ilişkin edinilen bilgiler farklılaşmaktadır. Yerel halkın aktardıkları doğrultusunda; kimilerine göre güzellik/statü göstergesi, kimilerine göre ise köle ticaretinde çirkin görünmek/göstermek için uygulanan bir gelenektir. Neticede kadınların boyunlarını uzatmaya çalışarak kalıcı şekilde fiziki deformasyona yol açması, belli bir seviyeden sonra halkalar çıkarılsa bile kadınların başlarını dik tutamıyor olması gibi, bu pratiğe dair bir gerçekliktir (Biol, 2018:17-18).

İnsan haklarının evrenselliği ile kültürel rölativizmin paradoksu incelenirken yer verilebilecek belki de en sıra dışı pratik “sati” isimli gelenektir. Bu geleneğe göre kocası vefat eden yani dul kalan kadın, kocasının bedeninin yakıldığı ateşe girerek yanmakta ve yaşamına son vermektedir. Kimilerine göre söz konusu gelenek temelini Hinduizm felsefesinden ve bu öğretinin kutsal metinlerinden almaktadır ve bu doğrultuda, kocası kendisinden önce ölen kadın için dul kalmak geçmiş günahların bir göstergesidir ve kadın hem kendisinin hem de ölen kocasının günahlarının affedilmesi ve birlikte cennette yer alabilmeleri için kendini feda etmektedir. Sati geleneğinin gerek ortaya çıkışı gerekse de zorunluluk yahut gönüllülüğe dayalı olması konusunda tartışmalar mevcutsa da genel olarak 6. yüzyıl geleneğinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte bu gelenek, 13. yüzyılda yaygın bir biçimde uygulanmaya başlamıştır ve 19. yüzyılda İngiliz hükümetinin Hindistan valisi Lord William Bentick tarafından yasaklanana değin devam etmiştir. Buna rağmen sürdürülmeye çalışılan geleneğin önü 1987 yılında çıkarılan “Satiyi Önleme Kanunu” adlı yasal düzenleme ile tamamen alınmaya çalışılmıştır fakat toplumsal kabulü çok yüksek bir gelenek olduğu için günümüzde sati uygulamalarına hala rastlanmakta ve bu olaylar polis kayıtlarına intihar/kaza olarak yansiyarak örtbas edilmektedir. Toplumsal kabulü yüksek olduğu belirtilen bu gelenek kalabalık bir izleyici kitlesinin önünde, törensel birtakım unsurlar içeren kutsal bir ritüel çerçevesinde gerçekleşmekte; sağ kalan eş, içinde yetiştiği öğretiye dayanarak bu uygulamaya gönüllülük ile katılmaktadır. Fakat Hint toplumunda dul kadınların satiyi tercih etmemesi durumunda kendilerini bekleyen hayat şartları oldukça zorlayıcı olduğu için (saçlarını tıraş etme; renkten, kınadan, güzel giysilerden takılardan, evlenmekten men edilme; aşağılayıcı ve zorlayıcı şartlarda çalışma; yerde uyuma vb.) bu tercih durumunun zorunluluk ve gönüllülük eksenindeki yeri her zaman tam olarak tespit edilememektedir. Nitekim kimi vakalarda kadının cenazenin yakıldığı ateşe zorla itildiğinin de iddia edildiği olmuştur (Shamsuddin, 2020:47-57). Neticede temel olarak kadının kocasına fedakarlıkla bağlı olması anlayışına dayanan sati; kimi zaman kadın tarafından görev bilinciyle icra edilen bir adanış, kimi zaman andı yerine getirme, kimi zaman da zorunlulukla ortaya çıkmışsa da gerçekleşme nedeninden bağımsız olarak önemli olan; kadınların yüzyıllarca kendi kültürel öğretileri çerçevesinde yaşam haklarından vazgeçmiş olmasıdır.

Yukarıda sayılan uygulamalar toplum tarafından içselleştirilen fakat kişinin beden dokunulmazlığını veya yaşam hakkını ihlal eden kültürel pratikleri temsil etme bakımından oldukça çarpıcı örneklerdir. Ancak bunun dışında; Hindistan'daki kast sistemi, cinsiyete dayalı her türlü ayrımcılık, ırkçılık, kadın ve erkek sünneti de bu bağlamda içerildiği toplumun en azından bir kısmı için benimsenmiş ve kültür bağlamında oldukça sıradan görülebilmiş/görülebilen uygulamalara örnek gösterilebilir.

Bireyler, içinde yer aldıkları toplumların ürettikleri değerleri; bu değerlerin içinde yetiştikleri ve “normal” algıları bunun üzerine kurulu olduğu için sorgulamaksızın kabul edebilirler. Özellikle çocukluktan itibaren maruz kaldıkları mekanizmalar üzerinde bu kabulün daha olağan olması söz konusu olabilir. Bununla beraber bir topluma mensup birey, diğer toplumların ürettikleri değerleri de yine aynı sebepten pekâlâ yadırgayabilir ve bu da olağan görünmektedir. Aslına bakılırsa yukarıda sayılan tüm uygulamalar için, istisnalar hariç, durum böyledir. Çin'deki kadınlar için ayakların bu şekilde sarılması, Padaung Kabilesi'ndeki kadınların boyunlarına halka takmaları, Hindistan'da dul kadınların satı işlemesi bu şekilde değerlendirilebilir. Ayrımcılığa dayanan ve bir mağdur/galip ilişkisi yaratan uygulamalarda ise; kast sistemi, ırkçılık, cinsiyet ayrımcılığı vb.; bu uygulamaların da “galip” olan taraf için kazançlı olduğu ve korunmaya çalışıldığı, olağanlaştırıldığı söylenebilir. Ancak sünnet meselesi bu durumda biraz daha ayrı bir yerde durmaktadır. Öncelikle kadın sünnetini ele alacak olursak; bu uygulamanın hem zora başvurarak yapıldığı hem de kadınların saygınlık kazanmak, toplumdaki yerini korumak için kendi rızasıyla yaptırdığı toplumlar bulunmaktadır. Bununla beraber erkek sünneti ise dini temellere dayalı bir pratik olduğu için, seküler yaşama dair uygulamalara göre, neredeyse sorgulanmadan gerçekleştirilmektedir. Hatta insan haklarının evrenselliği ve kültürel rölativizmin ilişkisi incelenirken bu çatışmanın konusu olan uygulamalar bağlamında sünnet olgusu çoğu zaman yalnızca kadın sünneti üzerinden dikkate alınmaktadır. Aslında bu durum bile bizatihi kültürel olanla evrensel olanın ilişkisini anlamak açısından çok anlamlıdır. Toplumumuzda erkek sünneti o kadar içselleştirilmiştir ki kültüre dayanan fakat insan haklarıyla çatışan uygulamalarda sünnet ele alınırken yalnızca kadın sünnetinden değerlendirilmekte, erkek sünneti sorgulanmamaktadır. Bu örnek, çalışmanın başlığını oluşturan paradoksu anlamak bakımından önem teşkil etmektedir. Nitekim buradan bakıldığında lotus ayak yahut uzun boyunlu kadınlar geleneği ne kadar olağandışı ve kabul edilemez ise başka bir coğrafyadan, başka bir toplumdaki bakan biri için de erkek çocuklarının sünnet edilmesi o kadar olağandışı olabilir.

Bu uygulamaların insan haklarının evrenselliği ve kültürel rölativizm paradoksu başlığına ve eksenine alınarak incelenmesinin sebebi ise bu iki kutup arasında meydana gelen çatışmanın keskin bir doğrusunun ve çözümünün olmadığını göstermeye çalışmaktır. Yukarıda sayılan uygulamaların; evrensel insan hakları anlayışı çerçevesinde meşru olmasının imkânı bulunmamaktadır ve bu çerçevede söz konusu uygulamalara müdahale edilmelidir. Bununla birlikte söz konusu uygulamalar kültür bağlamında içkin oldukları toplum açısından o kadar olağandır ki; çoğu zaman burada bir ihlal olduğu

dahi düşünülmemektedir. Dolayısıyla ne evrensel insan haklarının ne de kültürel rölativizmin bu paradoksu çözmeleri mümkün görünmemektedir.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İnsan haklarının evrenselliği yukarıda da incelendiği üzere; kimilerine göre insan haklarını evrensel düzlemde garanti altına almak, kimilerine göre ise Batı'nın Batı'ya özgü değerlerini diğer coğrafyalara yayma çabası olarak değerlendirilmektedir. Buna karşın kültürel rölativizmin de benzer bir şekilde; kimi noktada kültürlerin özgünlüğünü koruma çabası olarak, kimi noktada ise kültüre içkin olanları yüceltmesinden ötürü otoriter, ayrımcı, baskıcı uygulamaların önünü açabilme potansiyeli üzerinden iki uç şekilde değerlendirildiğini söylemek mümkündür. Bununla beraber gerek evrensel insan hakları anlayışının gerekse de kültürel rölativizm kuramının tarihsel süreçte; birbirleriyle çatışarak birbirlerini beslediğini söylemek mümkün görünmektedir. Nitekim zaman içinde, en azından kuramsal düzlemde, evrensel insan hakları düşüncesinde “kültüre dayalı evrensellik”; kültürel rölativizmde de insan haklarının evrenselliğine katılma fakat bu evrenselliğin bir kültürün olgularına dayalı olarak inşa edilmesini reddetme gibi karşıt kuramın düşüncesini içermeye söz konusu olmuştur.

Bir toplumun kültürü ve bu kültüre ait değerler sonucunda çok çeşitli uygulamalar üretilebilir. Üstelik bu uygulamalardan bir kısmı dışarıdan bakıldığında bireylere zarar veriyor gibi de görünebilir. Hal böyleyken bu durum üzerinden kültürler “evrensel insan hakları” namına müdahale etme gibi bir girişim olası görünmektedir. Bununla beraber kültürel rölativiteye göre; bir kültüre ait olduğu kabul edilen, fakat etik bağlamda ve felsefe bağlamında insan haklarına ters düşen uygulamalar tek tip değildir. Yukarıda da açıklanmaya çalışıldığı üzere; birey üzerinde değişiklikler yapan ya da etki doğuran uygulamaların kaynağı kimi zaman toplumdaki estetik ve statü kaygısı olarak alt soylara, alt soyların rızası alınmaksızın uygulanmakta ve hayatlarının geri kalanında kalıcı değişiklikler yapılmaktadır. Kimilerinde bu zarar verici uygulamalar toplumsal kabul mekanizmasına dâhil olmak amacıyla bireyler tarafından da istenebilmektedir. Öte yandan bir kesimin başka bir kesim üzerinde tahakküm kurmasına yarayan toplumsal ve kültürel pratiklerin de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla burada evrensellik adına bu pratiklere müdahale edilebilecekse bile, pratiklerin kaynakları bakımından farklılaştığı ve hangisine müdahale edileceğinin de bir ölçütünün bulunmadığı görülmektedir. Öte yandan bu uygulamalara evrensellik namına müdahale edilirken, erkek sünnetinin “normalleşme”si üzerinden düşünerek, buradaki evrenselliğin de aslında bir başka toplumun normu olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Sonuç olarak insan hakları özelinde yaşanan bu paradoks söz konusu olduğunda anılan durumun herkes için uygun olabilecek, genel geçer, yani kısacası “evrensel” bir çözümü bulunduğunu, özellikle insan hakları ihlalleri noktasında iddia etmek, giderek güçleşmektedir.

KAYNAKÇA

- Biol, M. (2018). Bir kültürleşme aracı olarak müziğin ve modanın kullanımı: parfüm markalarının reklamları üzerinden karşılaştırmalı göstergebilimsel bir inceleme. (Makale). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya. https://globalmediajournaltr.yeditepe.edu.tr/sites/default/files/ogrenci_calismasi_murat_birol.pdf. Erişim Tarihi: 10.06.2020
- Demir, E. (2006). İnsan hakları bağlamında evrensellik ve kültürel rölativizm çatışması. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/42045.pdf>. Erişim Tarihi: 28.05.2020
- Huntington, S. (2018). Medeniyetler çatışması mı? Murat Yılmaz (Ed.). *Medeniyetler çatışması ve Samuel P. Huntington* içinde (ss. 21-54). İstanbul: Vadi Yayınları.
- İmre, M. (2011). Tarihsel gelişim içerisinde moda, ayakkabı ve insan ilişkileri. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. <http://earsiv.halic.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12473/91>. Erişim Tarihi: 10.06.2020
- Kausikan, B. (2018). İnsan hakları Asya gücüne uyum göstermelidir. Murat Yılmaz (Ed.). *Medeniyetler çatışması ve Samuel P. Huntington* içinde (ss. 281-283). İstanbul: Vadi Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (2011). Etik ilkeler ve hukukun temel öncülleri olarak insan hakları. *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kuçuradi, İ. (2011). Felsefe ve insan hakları. *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kuçuradi, İ. (2011). İnsan hakları düşüncesinin ışığında insan hakları belgeleri. *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kuyurtar, E. (2006). Kültürel görecelik ve insan hakları. *Sivil Toplum*, 4(13-14), 59-71.
- Lévi-Strauss, C. (2016). *Irk, tarih ve kültür*. (Çev. Haldun Bayrı ve diğerleri). İstanbul: Metis.
- Özdek, Y. (1994). Evrensellik/kültürel görecelik geriliminde insan hakları. *Birikim*, 65, 15-36.
- Özyurt, C. (2006). Modern bir olgu olarak insan haklarının küreselliği ve kültürelliği. *Sivil Toplum*, 4(13-14), 73-82.
- Paine, T. (2017). *İnsan hakları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sané, P. (2018). İnsan hakları ve kültürler çatışması. Murat Yılmaz (Ed.). *Medeniyetler çatışması ve Samuel P. Huntington* içinde (ss. 327-330). İstanbul: Vadi Yayınları.
- Shamsuddin, M. (2020). A brief historical background of sati tradition in India. *Din ve Felsefe Araştırmaları Dergisi*, 3(5), 44-63. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1170035>. Erişim Tarihi: 20.09.2020
- Tepe, H. (2018). İnsan hakları nedir ve neyin aracıdır? *İnsan Hakları Felsefesi*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Tepe, H. (2018). İnsan hakları ve evrensellik tartışması. *İnsan Hakları Felsefesi*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Toku, N. (2006). Hangi insan hakları ya da hangi insan onuru? *Sivil Toplum*, 4(13-14), 7-15.
- Turhan, A. (2013). İnsan hakkı kuşakları arasındaki tamamlayıcılık ilişkisi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2), 357-378. <http://static.dergipark.org.tr/article-download/1707/154e/56f1/imp-JA34ZF25EP-0.pdf?> Erişim Tarihi: 28.05.2020
- Türk Dil Kurumu, (2020). Güncel Türkçe sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim Tarihi: 08.06.2020
- Zabunoğlu, G. (2011). Kültürel görecelik ve insan haklarının evrenselliği. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Zabunoğlu Armağanı*, 789-812. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/11766/Zabuno%C4%9Flu%20Arma%C4%9Fan%C4%B1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. Erişim Tarihi: 28.05.2020
- Zubaida, S. (1994). İnsan hakları ve kültürel özgünlük. *Birikim*, 65, 37-42.